

РОЗДІЛ 1

НАЗАД ДО ТОЧКИ ВІДЛІКУ

Підхожа точка відліку для порівняння історичного розвитку різних континентів лежить десь на 11 000 році до н. е.* Ця дата приблизно збігається із появою сіл у кількох частинах світу, першим безсумнівним заселенням Америки, кінцем плейстоценової епохи та останнього зледеніння і початком того, що геологи називають голоценом, або сучасною геологічною епохою. В межах кількох тисяч років від цієї дати принаймні в одній частині світу почалося одомашнення рослин і тварин. Чи мали на той момент народи одних континентів завчасний старт або явні переваги над народами інших континентів?

Якщо так, то, може, така стартова перевага, нарощена за останні 13 тис. років, дасть відповідь на питання Ялі. Щоб перевірити таку можливість, у цьому розділі ми швидким поглядом окинемо історію людства на всіх континентах упродовж мільйонів років від нашого виникнення як виду до приблизно 13 тис. років тому. Весь цей період ми узагальнимо на менш ніж двадцять сторінок, тому я неминуче промину всілякі деталі, а натомість зосереджуся лише на тому, що видається мені найбільш дотичними до теми цієї книжки закономірностями.

Нашими найближчими нині живими біологічними родичами є три види людиноподібних мавп: горила, звичайний та карликовий шимпанзе (також відомий під назвою бонобо). Обмеження ареалу їхнього поширення Африкою, а також велика кількість викопних решток свідчать, що пралюдина

* Упродовж цієї книжки всі дати за останні 15 тис. років будуть наводитися як так звані калібровані радіовуглецеві дати, а не традиційні некалібровані. Різницю між цими двома типами дат буде пояснено в п'ятнадцятому розділі. Вважається, що калібровані дати точніше відповідають справжнім календарним датам. Читачам, які звиклися із некаліброваним датуванням, слід пам'ятати про цю різницю, якщо вони натраплятимуть в тексті на відверто помилкові дати, давніші за ті, які вони знали. Наприклад, датування археологічного шару культури типу Кловіс зазвичай подають як близько 9 000 р. до н. е. (11 тис. р. тому), натомість я подаватиму його як датований десь 11 000 р. до н. е. (13 тис. р. тому), позаяк датування, яке зазвичай подають, — некаліброване.

пройшла перші стадії своєї еволюції також на цьому континенті. Історія людини відокремилася від історії тваринного світу десь 7 млн років тому (оцінки варіюються від 5 до 9 млн років тому) в Африці. Десь у той час популяція африканських людиноподібних мавп розпалася на кілька популяцій, із яких одна розвинулася в сучасних горил, друга — в два види сучасних шимпанзе, а третя дала початок людям. Горили, вочевидь, відщепилися від спільної еволюції трохи раніше, ніж відбулося розщеплення ліній шимпанзе та людини одна від одної.

Викопні рештки свідчать, що еволюційна гілка, із якої постала людина, фактично досягла прямоходіння близько 4 млн років тому, після чого близько 2,5 млн років тому почалося зростання розміру тіла та відносного розміру мозку. Ці пралюди відомі загалом як *Australopithecus africanus*¹, *Homo habilis*² та *Homo erectus*³, які, напевно, поставали один із одного саме в наведеній послідовності. Попри те, що *Homo erectus* — стадія еволюції, досягнута близько 1,7 млн років тому — наблизилася до нас, сучасних людей, за розміром тіла, розмір її мозку був більш ніж удвічі менший від нашого. Кам'яні знаряддя поширилися близько 2,5 млн років тому, але це були найгрубіші відшаровані або відщеплені камені. За зоологічними особливостями *Homo erectus* були більше ніж людиноподібними мавпами, але менше ніж людьми.

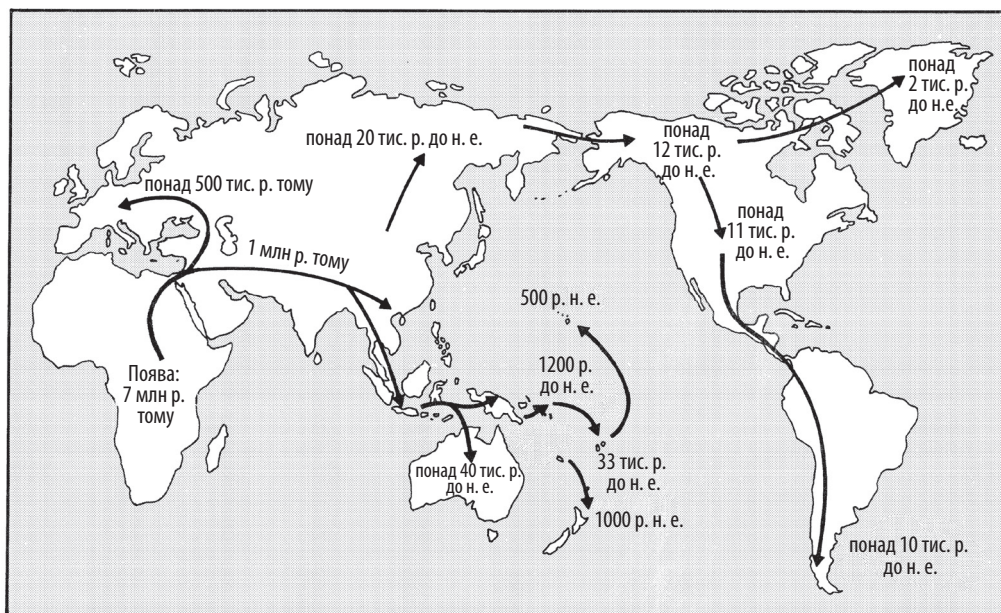
Вся історія людства впродовж перших 5 або 6 млн років після нашого виникнення близько 7 млн років тому обмежувалася теренами Африки. Першим пращуром людини, який вийшов за межі Африки, була *Homo erectus*, про що свідчать викопні рештки, знайдені на острові Ява в Південно-Східній Азії і традиційно відомі під назвою «яванська людина» (див. мал. 1.1). Рештки найдавнішої яванської людини зазвичай датували десь одним мільйоном років тому. Однак останнім часом наводилися аргументи, що їх насправді слід віднести до 1,8 млн років тому. (Власне кажучи, назва *Homo erectus* стосується саме яванських викопних решток, а африканські викопні рештки, які класифікують як *Homo erectus*, заслуговують на іншу назву.) На сьогодні найдавніші незаперечні докази присутності людей у Європі походять десь із періоду півмільйона років тому, хоча є аргументи і на користь давнішої дати. Не важко здогадатися, що колонізація Азії також уможливила одночасну колонізацію Європи, оскільки Євразія — це єдиний масив суші, не почленований значними перепонами.

¹ Австралопітек африканський (лат.). — Тут і далі арабськими цифрами пронумеровано примітки перекладача.

² Людина вміла (лат.).

³ Людина прямохідна (лат.).

Ця ситуація ілюструє проблему, яка ще не раз зринатиме на подальших сторінках цієї книжки. Якщо якийсь учений знаходить «найдавніший X» — хай цим X є найдавніші викопні рештки людини в Європі, найдавніші докази одомашнення кукурудзи у Мексиці або щось інше найдавніше, виявлене деінде, — ця сенсація спонукає інших науковців перевершити її, знайшовши докази ще давнішого існування цих речей. У дійсності ж має бути справді «найдавніший X», а всі інші претензії на більшу давність помилкові. Однак, як ми згодом переконаємося, майже кожен X щороку стикається із новими відкриттями і заявами про його нібито ще давніший аналог разом зі спростуваннями деяких або всіх заяв попередніх років, які пропонували свій найдавніший X.

Малюнок 1.1. Розселення людини по світу

Десь із півмільйона років тому людські викопні рештки відокремилися від скелетів давнішої *Homo erectus* завдяки своєму більшому, круглішому і менш кутастому черепові. Африканські та європейські черепи півмільйона років тому вже достатньо нагадували наші, щоб учені їх зарахували до нашого виду — *Homo sapiens*, — а не до *Homo erectus*. Це розрізнення довільне, позаяк *Homo sapiens* еволюціонувала із *Homo erectus*. Однак ранній представник виду *Homo sapiens* все ще відрізнявся від нас окремими деталями свого скелета та значно меншим мозком, а також сильно відрізнявся своїми артефактами та поведінкою. Сучасні народи, які користуються кам'яними

знаряддями праці, скажімо, прабатьки Ялі, зневажливо б охарактеризували кам'яні знаряддя того часу як надзвичайно грубі. Лише опанування вогнем було єдиним вагомим додатком до культурного репертуару наших пращурів, яке з певністю можемо віднести до періоду півмільйона років тому.

Від ранніх *Homo sapiens* до нас не дійшло нічого, окрім решток їхніх скелетів та грубих кам'яних знарядь — ані слідів їхнього мистецтва, ані знарядь із кістки. На той час люди ще не дісталися Австралії, бо її заселення вимагало винайдення човнів, щоб потрапити до неї із Південно-Східної Азії. Не було тоді людей і в Америці, позаяк проникнення на цей материк вимагало заселення найближчої до нього частини Євразії (Сибіру), а також, мабуть, навичок із виготовлення човнів. (Сучасна мілка Берингова протока, котра розділяє Аляску і Сибір, неодноразово перетворювалася із протоки на широкій міжконтинентальний суходільний міст і навпаки — залежно від спадання або підйому рівня моря під час зледенінь.) Проте виготовлення човнів і виживання у холодному сибірському кліматі значно перевершувало можливості ранніх *Homo sapiens*.

Півмільйона років тому людські популяції Африки та Західної Євразії почали відхилятися в розвитку одна від одної та від східноазійських популяцій за деталями свого скелету. Людське населення Європи та Західної Азії між 130 тис. і 40 тис. років тому, відоме за великою кількістю знайдених скелетів, називають «неандертальцями» й інколи класифікують як окремий вид — *Homo neanderthalensis*. Хоча неандертальців у численних мультфільмах зображують як мавпоподібних тварюк, які мешкають у печерах, насправді їхній мозок був навіть трішки більший, ніж у нас. Вони також стали першими людьми, котрі лишили після себе неспростовні докази поховання мерців і догляду за хворими. Одначе їхні кам'яні знаряддя були грубими порівняно зі шліфованими кам'яними сокирами сучасних новогвінейців і зазвичай не мали стандартизованих форм, кожна з яких призначалася для легко впізнаваної функції.

Ті кілька скелетних решток африканської людини, сучасної неандертальцю, які дійшли до нас, більше скидаються на наші сучасні скелети, ніж на кістяки неандертальців. Ще менше знайдено скелетних решток людини зі Східної Азії цього періоду, які, схоже, відрізняються як від африканських, так і від неандертальських. Із речей, які можуть прояснити тогочасний спосіб життя, найкраще збереглися кам'яні артефакти та кістки здобичі, нагромаджені на місцях південноафриканських стоянок. Хоча скелети африканців, які жили 100 тис. років тому, були сучаснішими, ніж кістяки їхніх неандертальських сучасників, вони виготовляли фактично такі самі грубі кам'яні нестандартизовані знаряддя, що й неандертальці. Від них не лишилося

слідів мистецтва. Судячи з кісток впольованої здобичі, вони не вражали своїми мисливськими вміннями, полюючи переважно на тварин, яких легко вбити і які зовсім не загрожували життю мисливців. Вони ще не ризикували забивати буйволів, кабанів та іншу небезпечну здобич. Не вміли вони навіть ловити рибу: на їхніх прибережних стоянках не знайдено ні кісток риби, ні рибальських гачків. Як і їхніх сучасників-неандертальців, їх ще не можна вважати повністю сучасними людьми.

Історія людства нарешті розпочалася близько 50 тис. років тому — в період, який я назвав нашим Великим Стрибком Уперед. Найдавніші неспростовні сліди цього стрибка походять зі східноафриканських стоянок, де археологи знайшли стандартизовані кам'яні знаряддя та найдавніші збережені прикраси (намистини зі шкаралупи страусового яйця). Аналогічні речі недовзі зринають на Близькому Сході та в Південно-Східній Європі, а потім (близько 40 тис. років тому) — в Південно-Західній Європі, де було знайдено велику кількість артефактів поблизу цілковито сучасних людських скелетів, носіїв яких називають кроманьйонцями. Після цього часового переділу купи сміття поблизу археологічних стоянок різко стають цікавішими за своїм умістом, не лишаючи сумніву, що тут ми вже маємо справу із біологічно й поведінково сучасними людьми.

У смітті, полишеному кроманьйонцями, було знайдено не тільки кам'яні знаряддя, а й вироби із кістки, надзвичайну податливість якої до надання форми (наприклад, рибальського гачка) не спромоглися відкрити попередні люди. Знаряддя, що виготовлялися в різноманітних і спеціалізованих формах, виглядали настільки по-сучасному, що їхні функції як голки, шила, різця тощо не викликають у нас сумнівів. Окрім суцільних знарядь, якими були, до прикладу, скребла, з'явилися також складені знаряддя. Із однозначно розпізнаної складеної зброї на кроманьйонських стоянках слід згадати гарпуни, списометалки, а згодом лук і стріли — предтеч рушниць та іншої сучасної складеної зброї. Ці ефективні засоби вбивства із безпечної відстані давали змогу полювати на таку небезпечну дичину, як носороги та слони, а винайдення ниток для неводу, волосіні та сильця додало до людського раціону рибу та птахів. Залишки осель і шитого одягу свідчать про значне зростання здатності виживати в холодному кліматі, а рештки прикрас і дбайливо похованих скелетів вказують на революційні зрушення в естетичній та духовній сферах.

Серед усіх збережених продуктів діяльності кроманьйонців найвідоміші їхні твори мистецтва: розкішний печерний живопис, статуетки і музичні інструменти, якими ми захоплюємося й досі. Будь-яка людина, побачивши на власні очі намальованих у натуральну величину биків і коней у печері Ласко

на південному заході Франції і відчувши приголомшення від цих зображень, негайно визнає, що душа їхніх творців була, вочевидь, не менш сучасною, ніж їхні скелети.

Очевидно, що між 100 тис. і 50 тис. років тому відбулася якась вагома зміна в здібностях наших предків. Цей Великий Стрибок Уперед порушує два великі нерозв'язані питання: якою була його початкова причина і де він відбувся. Щодо його причини я в книжці «Третій шимпанзе» звертав увагу на вдосконалення гортані, а отже, виникнення анатомічної основи для сучасного мовлення, від якого надзвичайно сильно залежить функціонування людської творчості. Інші дослідники припускали, що десь у той час відбулася зміна в організації мозку без модифікації його розміру, котра вможливила сучасну мову.

З приводу місцеположення Великого Стрибка Вперед цікаво те, чи відбувся він лише в одному географічному місці, в одній групі людей, тим самим давши їм змогу розселитися і замінити попереднє людське населення інших частин світу? Чи, можливо, він паралельно стався в різних регіонах, а отже, сьогоденне населення цих регіонів походить від людей, які жили там до Стрибка? Вважається, що сучасні на вигляд викопні черепи із Африки, датовані періодом близько 100 тис. років тому, підтверджують перший погляд — що Стрибок відбувся конкретно в Африці. Молекулярні дослідження (так званої мітохондріальної ДНК) спершу також трактувалися як підтвердження африканського походження сучасних людей, але зараз таке розуміння їх результатів поставлено під сумнів. З іншого боку, деякі фізичні антропологи добачають у черепях людей, які населяли Китай та Індонезію сотні тисяч років тому, риси, котрі досі можна виявити у сучасних китайців та австралійських аборигенів відповідно. Якщо їхні висновки підтвердяться, вони зміцнять гіпотезу про паралельну еволюцію та зародження сучасних людей у різних регіонах на противагу припущенню про їхнє походження із одного-єдиного Едемського саду. Проблема лишається нерозв'язаною.

Докази на користь одного осередку появи сучасних людей, їхнього розселення звідти і заміщення ними інших різновидів людини мають найміцнішу основу в Європі. Близько 40 тис. років тому до Європи прибули кроманьйонці із їхніми сучасними скелетами, кращою зброєю та іншими передовими культурними рисами. І вже через кілька тисяч років там не лишилося жодного неандертальця, котрі впродовж сотень тисяч років були єдиними мешканцями цього континенту. Така послідовність подій наполегливо підказує, що кроманьйонці в певний спосіб скористалися своєю розвиненішою технологією та мовними вміннями або мозком, щоб заразити, винищити або витіснити неандертальців, майже не лишивши переконливих слідів схрещення із ними.

Великий Стрибок Уперед збігся в часі із першим доведеним значним розширенням географічного ареалу людини після колонізації Євразії. В ході цього розширення було заселено Австралію та Нову Гвінею, які тоді входили до складу одного материка. Чимало датованих радіовуглецевим методом стоянок засвідчують людську присутність в Австралії/Новій Гвінеї між 40 тис. і 30 тис. років тому (до цього слід додати кілька менш переконливих гіпотез давнішого заселення). Невдовзі після початкового прибуття люди заселили весь континент, пристосувавшись до всього різноманіття його екологічних зон — від дощового тропічного лісу та новогвінейських верхогір'їв до посушливого центру Австралії та її вологого південно-східного регіону.

Під час зледеніння льодовики тримали в собі таку велику масу океанської води, що рівень моря у світі впав більше ніж на 100 метрів нижче сучасного. Як наслідок, теперішні мілкі моря, які розділяють Азію та індонезійські острови Суматра, Калімантан, Ява та Балі, перетворилися на сушу. (Те саме сталося із мілкими протоками, як-от Берингова та Ла-Манш.) Крайня точка Південно-Східної Азії тоді лежала на 1100 кілометрів південніше її теперішнього розташування. Однак центральні індонезійські острови між Балі та Австралією були оточені й відокремлені від материка глибоководними протоками. Навіть у той час люди мусили перетнути щонайменше вісім проток, найбільша з яких досягала у ширину принаймні 80 кілометрів, щоб дістатися із Азії до Австралії/Нової Гвінеї. Ці протоки розділяли здебільшого острови, які було видно один із одного, але Австралія лежала поза видноколом навіть із найближчих індонезійських островів Танімбар і острова Тимор. Тож заселення Австралії/Нової Гвінеї важливе ще й тим, що вимагало човнів, а отже, слугує поки що найдавнішим доказом їхнього використання в історії. Ще цілих 30 тис. років не буде переконливих доказів використання човнів деінде в світі, аж доки близько 13 тис. років тому вони не з'являться в Середземномор'ї.

Спершу археологи дотримувалися думки про випадкову колонізацію Австралії/Нової Гвінеї кількома особами, чий пліт винесло у відкрите море, коли вони ловили рибу в прибережних водах якогось індонезійського острова. Припускався навіть крайній сценарій, за яким першим поселенцем могла бути одна-єдина молода вагітна жінка, яка носила під серцем дитя чоловічої статі. Проте прибічників теорії щасливого випадку спантеличило нещодавнє відкриття, згідно з яким інші острови на схід від Нової Гвінеї було колонізовано десь понад 35 тис. років тому — невдовзі після залюднення самої Нової Гвінеї. Маються на увазі острови Нова Британія і Нова Ірландія в архіпелазі Бісмарка та острів Бука в Соломоновому архіпелазі. Острів Бука невидимий із найближчого острова на захід від нього, а дістатися до нього

можна, лише перетнувши водну перешкоду шириною близько 160 кілометрів. Отже, перші австралійці та новогвінейці, напевно, вміли цілеспрямовано досягати видимих островів і користувалися човнами достатньо часто, щоб кілька разів бодай ненавмисно колонізувати навіть віддалені острови, невидимі на обрії з іншої суші.

Залюднення Австралії/Нової Гвінеї, здається, пов'язане зі ще одним великим почином, окрім першого використання човнів і першого розширення ареалу з часів виходу в Євразію: першим масовим винищенням людьми великих за розміром видів тварин. У наші дні ми сприймаємо Африку як єдиний у світі континент великих ссавців, але чимало їх населяло й Євразію (хоч і не в таких значних кількостях, як савану Серенгеті), зокрема азійські носороги, слони і тигри та європейські лосі, ведмеді та (аж до класичних часів) леви. В Австралії/Новій Гвінеї сьогодні так само немає великих тварин, та й взагалі тварин, більших за 50-кілограмового кенгуру. Проте на цьому материка колись також був свій набір великих тварин, як-от гігантські кенгуру, схожі на носорогів дипротодони⁴, які досягали розміру корови, та сумчасті «леопарди». Крім того, раніше в Австралії мешкали 200-кілограмові страусоподібні нелетючі птахи, а також надзвичайно великі плазуни, скажімо, однотонна ящірка, гігантський пітон і наземний крокодил.

Усі австралійські/новогвінейські велетні (так звана мегафауна) зникли після появи там людини. Хоч суперечки навколо точного датування їхнього вимирання не вщухають, кілька ретельно розкопаних австралійських археологічних стоянок, залюднених упродовж десятків тисяч років, містять дивовижно велику кількість тваринних кісток, однак жодних ознак вимерлих велетнів за останні 35 тис. років. Отож, мегафауна, вочевидь, вимерла невдовзі після прибуття людей до Австралії.

Майже одночасне зникнення значної кількості великих біологічних видів порушує очевидне питання: що її спричинило? Відповідь на нього не менш очевидна: їх вигубили або усунули в непрямий спосіб перші прибулі туди люди. Пригадайте, що австралійські/новогвінейські тварини впродовж мільйонів років еволюціонували за відсутності людей-мисливців. Нам також добре відомо, що галапагоські й антарктичні птахи та ссавці, які так само еволюціонували за відсутності людей, непоправно ручні до сьогодні. Їх би швидко винищили, якби захисники докільля не вжили негайних заходів. На інших нещодавно відкритих островах, де не було настільки швидко вжито природоохоронних заходів, повне винищення таки відбувалося: одна з таких жертв, маврикійський дронт⁵, став символом винищення видів. Нам також

⁴ *Diprotodon optatum*.

⁵ *Raphus cucullatus*.

відомо, що на кожному з добре вивчених океанських островів, які були колонізовані в доісторичні часи, поява людини призводила до спалаху вимирань, в результаті яких зникли новозеландські моа, велетенські мадагаскарські лемури та великі гавайські нелетючі гуси. Доісторичні люди, напевно, наближалися до безпечних моа та велетенських лемурів і вбивали їх так само, як новочасні люди наближалися до безтурботних дронтів та острівних тюленів, щоб теж їх уполювати.

Знаючи ці факти, можна припустити, що тварин-велетнів Австралії і Нової Гвінеї спіткала та сама доля близько 40 тис. років тому. Натомість більшість великих ссавців Африки дожила до наших часів завдяки тому, що вони еволюціонували разом із пралюдьми впродовж сотень тисяч або мільйонів років. Тож поки покращувалися попервах недолугі мисливські вміння наших пращурів, ці тварини мали достатньо часу, щоб у них розвинувся страх перед людьми. Дронтам, моа і, напевно, велетням Австралії/Нової Гвінеї не поталанило через те, що вони зенацька, без бодай якого-небудь еволюційного підготування пережили вторгнення сучасних людей, котрі вже володіли повноцінними мисливськими вміннями.

Однак гіпотезу масового винищення, як її називають, у випадку Австралії/Нової Гвінеї не оминула критика. Критики вказують, що досі не було знайдено кісток вимерлих австралійських/новогвінейських гігантів із переконливими доказами смерті від рук людини або хоча б доказами, що вони співіснували з людьми. Прибічники гіпотези про масове вигублення відповідають: навряд чи можна сподіватися на виявлення місць забиття, якщо винищення відбулося дуже швидко і давно, наприклад, упродовж кількох тисячоліть близько 40 тис. років тому. Критики висувають у відповідь на це пояснення контртеорію: тварини-велетні, найпевніше, стали жертвою зміни клімату, скажімо, сильної посухи на й без того вже посушливому Австралійському континенті. Дебати навколо цього питання тривають.

Особисто я не можу збагнути, чому б це австралійські тварини-велетні, переживши безліч посух упродовж десятків мільйонів років австралійської історії, раптово всі вирішили перемерти майже одночасно — точнісінько і зовсім випадково під час першої появи людей на їхньому континенті. Ба більше, тварини-велетні вимерли не лише в посушливій центральній Австралії, а й у вкрай вогких Новій Гвінеї та південно-східній Австралії. Вони вимерли в абсолютно всюди без винятку — від пустель до прохолодного дощового лісу та тропічного дощового лісу. Тому мені видається найправдоподібнішим, що тварин-велетнів таки винищили люди, — як у безпосередній спосіб (забиття заради їжі), так і опосередковано (внаслідок зміни довкілля людиною). Втім, хоч би яка з цих гіпотез підтвердилася, зникнення всіх

великих тварин Австралії/Нової Гвінеї — нехай від масового винищення або кліматичної зміни — мало вагомі наслідки для подальшої історії людини, до чого ми ще повернемося на подальших сторінках. Через ці вимирання з лица Землі було стерто всіх великих диких тварин, котрі за інших умов могли би стати кандидатами на одомашнення, а відтак корінні австралійці та новогвінейці лишилися без жодної місцевої свійської тварини.

Отже, колонізація Австралії/Нової Гвінеї відбулася не раніше Великого Стрибка Вперед. Невдовзі по тому відбулося наступне розширення ареалу людини, коли людство проникло в найхолодніші частини Євразії. Попри те, що неандертальці жили в часи зледеніння і призвичаїлися до холоду, вони проникли на північ не далі північної Німеччини та Києва. І не дивно, адже їм явно бракувало голок, шитого одягу, теплих осель та інших технологій, важливих для виживання в найхолоднішому кліматі. Анатомічно сучасні люди, котрі володіли такими технологіями, проникли до Сибіру близько 20 тис. років тому (є і звичні неперевірені твердження про давніше заселення). Можливо, саме цією хвилею розселення можна пояснити зникнення євразійських волохатих мамонтів⁶ та волохатих носорогів⁷.

Розселившись у Австралії/Новій Гвінеї, люди замешкували вже три із п'яти придатних до життя континентів. (У цій книжці я вважатиму Євразію одним континентом і не враховуватиму Антарктиду, позаяк люди досягли її лише в ХІХ столітті і вона ніколи не мала самодостатнього людського населення.) Після цього лишалися тільки два континенти — Північна та Південна Америка. Їх, зрозуміла річ, заселили останніми, адже щоб дістатися до них зі Старого світу, потрібні або човни (доказів існування яких немає навіть у випадку Індонезії раніше 40 тис. років тому, а у випадку Європи — набагато довше), щоб перетнути океан, або заселення Сибіру (який лишався безлюдним десь до 20 тис. років тому), щоб скористатися Беринговим суходільним мостом.

Однак досі не з'ясовано, коли саме між 14 і 35 тис. років тому Америку було вперше колонізовано. Найдавніші незаперечні сліди перебування людини в Америці — це стоянки на Алясці, датовані десь 12 000 р. до н. е., після появи яких настає період масового поширення стоянок у Сполучених Штатах на південь від кордону з Канадою та в Мексиці протягом останніх сторіч перед 11 000 р. до н. е. Ці останні називають стоянками типу Кловіс — за назвою взірцевої стоянки неподалік м. Кловіс (штат Нью-Мексико), де було вперше виокремлено притаманні цій культурі великі кам'яні наконечники списів.

⁶ Біол. вид. *Mammuthus primigenius* — мамонт найвеличніший.

⁷ *Coelodonta antiquitatis*.

Сьогодні відомі сотні стоянок типу Кловіс, які вкривають територію всіх 48 «нижніх» штатів США, а також простягаються далі на південь аж у Мексику. Незабаром по тому з'являються найдавніші незаперечні докази людської присутності в Амазонії та Патагонії. Ці факти спонукають гадати, що стоянки типу Кловіс документують першу колонізацію Америки людьми, котрі швидко розмножувалися, розселялися і заповнювали обидва континенти.

Дехто сумнівається, що нащадки культури Кловіс за менш ніж тисячу років могли досягти Патагонії, яка лежить за 13 тис. кілометрів на південь від американсько-канадського кордону. Однак, якщо поділити цю сумарну відстань на роки, на кожен рік випадає лише 13 кілометрів — банальна дистанція для мисливців-збирачів, які її нерідко долають навіть у ході звичайного денного пошуку їжі.

На перший погляд, можуть також закрастися сумніви з приводу того, чи могли люди настільки швидко розмножуватися, щоб їм доводилося просуватися далі на південь аж до Патагонії. Однак таке демографічне зростання припинить нас дивувати, якщо поглянути на реальні цифри. Якби обидві Америки в кінцевому підсумку підтримували населення мисливців-збирачів із середньою густиотою дещо нижче однієї особи на 2,5 квадратних кілометрів (а це високий показник для сучасних мисливців-збирачів), тоді б уся територія обох континентів у кінцевому підсумку містила 10 млн мисливців-збирачів. Але навіть якби група перших колоністів складалася всього-на-всього зі 100 осіб і якби їхня кількість зростала зі швидкістю лише 1,1% щорічно, тоді би чисельність їхніх нащадків досягла верхньої демографічної межі в 10 млн осіб упродовж тисячі років. А щорічний темп демографічного зростання в 1,1% — звичайнісінька справа: у новочасний період під час колонізації незайманих земель фіксувалися темпи аж до 3,4%, коли бунтарі з корабля «Баунті» та їхні тайтянські дружини висадилися на острові Піткерн.

Велика кількість стоянок мисливців культури Кловіс, які з'явилися впродовж перших кількох сторіч після їхньої появи в Америці, нагадує інше археологічно задокументоване стрімке множення стоянок під час більш недавнього відкриття Нової Зеландії предками маорі. Крім того, велика кількість ранніх стоянок документально зафіксована у випадку набагато давнішої колонізації Європи анатомічно сучасними людьми та заселення Австралії/Нової Гвінеї. Тобто все те, що стосується феномену культури Кловіс та її поширення Америкою, узгоджується зі з'ясованими фактами щодо інших достеменно відомих колонізацій незайманих земель у минулому.

Що ж такого особливого в тому, що стоянки типу Кловіс масово виникли протягом останніх сторіч перед 11 000 р. до н. е., а не перед 16 000 або 21 000 р. до н. е.? Врахуйте, що Сибір завжди був холодним регіоном і що

впродовж плейстоценових зледенінь всю Канаду зі сходу на захід перетинав нездоланий і нерозривний крижаний бар'єр. Ми вже знаємо, що технології, потрібні, аби дати раду суворому холоду, з'явилися після того, як анатомічно сучасні люди проникли до Європи, і що лише через 20 тис. років після цього вони змогли колонізувати Сибір. Врешті-решт, перші поселенці Сибіру дісталися до Аляски морем, перетнувши Берингову протоку (80-кілометрову завширшки навіть у наш час), або пішо, скориставшись зледенінням, коли протока перетворилася на сушу. Беринговий суходільний міст упродовж тисячоліть свого переривчастого існування досягав у ширину понад 1500 кілометрів, тобто ним легко могли скористатися люди, адаптовані до холодних кліматичних умов. Востаннє цей суходільний міст був затоплений і перетворився на сьогоденну протоку близько 14 000 р. до н. е. у зв'язку із підйомом рівня моря. Діставшись пішки або човнами Аляски, ці давні сибіряки близько 12 000 р. до н. е. залишили там найдавніші сліди своєї присутності.

Невдовзі після того у канадському льодовому поясі відкрився вільний від криги коридор із півночі на південь, який дав змогу першим аляскійцям пройти до Великих рівнин в околицях нинішнього канадського міста Едмонтон. Так було здолано останню значну перешкоду, яка перетинала шлях сучасних людей із Аляски до Патагонії. Едмонтонські першопрохідці мали би застати Великі рівнини, коли ті рясніли дичиною. Вони би процвітали в таких умовах, зростали чисельно і поступово просувалися на південь, заселивши врешті-решт усю півкулю.

Ще один факт узгоджується із нашими очікуваннями щодо того, які наслідки мала би викликати поява людини на південь від канадського льодового поясу. Як і Австралія/Нова Гвінея, Америка попервах рясніла великими ссавцями. Близько 15 тис. років тому американський Захід нагадував теперішню рівнину Серенгети, що в Африці: тут паслися великі стада коней і слонів, на них полювали леви та гепарди, а навколо сновигали представники таких екзотичних видів, як верблюди та велетенські наземні лінивці. Як і в Австралії/Новій Гвінеї, більшість цих великих ссавців зникли. Якщо в Австралії їхнє вимирання відбулося понад 30 тис. років тому, то в Америці воно настало близько 17–12 тис. років тому. Для тих вимерлих американських ссавців, чії кістки виявлено в найбільших кількостях і датовано особливо чітко, це вимирання можна датувати точніше десь 11 000 р. до н. е. Два, мабуть, найточніше датовані вимирання — зникнення шастських наземних лінивців⁸ і гарингтонських снігових кіз⁹ у районі Великого каньйону — від-

⁸ *Nothrotheriops shastensis*.

⁹ *Oreamnos harringtoni*.

булися протягом одного-двох сторіч після 11 100 р. до н. е. Випадково чи ні, ця дата збігається в межах похибки вимірювання із датою прибуття носіїв культури Кловіс у район Великого каньйону.

Виявлення численних кістяків мамонтів із кловіськими наконечниками списів між ребрами підказує, що цей збіг не випадковий. Натрапляючи на своєму шляху в ході просування на південь Америки на великих тварин, які доти ніколи не бачили людини, мисливці, напевно, виявили, що цих тварин легко вбивати, тож винищили їх. Прибічники альтернативної теорії припускають, що великі ссавці Америки стали жертвами кліматичної зміни наприкінці останнього зледеніння, котра (ще більше ускладнивши завдання сучасним палеонтологам) також сталася близько 11 000 р. до н. е.

Особисто я у кліматичній теорії зникнення мегафауни Америки бачу ту саму проблему, що й у аналогічній теорії щодо Австралії/Нової Гвінеї. Великі тварини Америки вже якось пережили закінчення 22 попередніх зледенінь. Чому вони раптом обрали 23-тє, щоб одностайно вимерти на очах у нібито невинних людей? Чому вони зникли в усіх природних зонах: не тільки у тих, площа яких скорочувалася, а й у тих, які наприкінці останнього зледеніння зазнали територіального розширення? Тому я припускаю, що відповідальність тут несуть мисливці культури Кловіс, але дискусію з цього питання поки що рано закривати. Та хоч би яка із теорій виявилася правдивою, більшість видів великих диких тварин, які би за інших умов могли стати об'єктами одомашнення для корінних американців, у силу тих або тих обставин щезли.

Так само остаточно не з'ясовано, чи мисливці культури Кловіс були першими американцями. Як завжди трапляється із будь-якими претензіями на щось найперше, в цьому випадку теж постійно з'являються заяви про відкриття докловіських людських стоянок в Америці. Щороку зринають кілька таких заяв, які попервах виглядають переконливими й захопливими, а потім настає черга неминучої проблеми витлумачення. Чи знайдені під час розкопок знаряддя справді були витвором рук людини чи просто каменями із природною формою? Чи можна покласти на встановлені радіовуглецеві дати, котрі часто перекреслює яка-небудь із численних проблем, що переслідують радіовуглецеве датування? Якщо дати коректні, чи справді вони стосуються продуктів людської діяльності, а не просто є голівешками деревного вугілля 15 000-літньої давнини, які випадково опинилися біля кам'яного знаряддя, виготовленого 9 тис. років тому?

Аби краще відчуті ці проблеми, розгляньмо такий типовий і часто згадуваний приклад докловіських артефактів. У бразильському гроті Педра

Фурада археологи знайшли печерні малюнки, безумовно створені людьми. У купах каміння біля підніжжя скелі вони виявили кілька каменів, форма яких нашттовувала на думку, що, можливо, це були грубі знаряддя праці. Крім того, дослідники натрапили на гадані вогнища, головешки деревного вугілля з яких дали радіовуглецеві дати близько 35 тис. років тому. Статті про знахідки у Педра Фурада були прийняті до друку в престижному й дуже вибагливому міжнародному науковому журналі «Nature».

Проте жоден із каменів, знайдених біля підніжжя скелі, не є настільки однозначно витвором рук людини, як кловіські наконечники списів або знаряддя зі Кро-Маньйона. Якщо сотні тисяч каменів падають із високої скелі впродовж сотень тисяч років, багато з них розбиваються і розколюються від удару об кам'яне підніжжя, а деякі після цього нагадуватимуть грубі знаряддя праці, відщеплені або розбиті людьми. В Західній Європі та в багатьох місцях Амазонії археологи провели радіовуглецеве датування фарб, використаних у печерному живописі, але в Педра Фурада цього не було зроблено. В цій місцевості часто трапляються лісові пожежі, після яких лишається багато деревного вугілля, яке вітри й потоки води постійно заносять у печери. Жодні докази не пов'язують головешки деревного вугілля 35 000-річної давнини із неспростовно людськими печерними малюнками в Педра Фурада. Попри те, що група першовідкривачів лишається незворушною в своїй впевненості, інша команда археологів, які не займалися розкопками в Педра Фурада, але прихильно ставилися до гіпотези про докловіських поселенців, нещодавно відвідала це місце і повернулася не зовсім переконана.

Найпереконливіша північноамериканська знахідка, яка поки що заслуговує на найбільшу довіру як можливий докловіський слід перебування людини в Америці, — це медуокрофтський грот у штаті Пенсильванія, з якого було отримано пов'язані із людською діяльністю радіовуглецеві дати приблизно 16 000-річної давнини. В цьому разі жоден археолог не заперечує, що там у багатьох ретельно розкопаних археологічних шарах знайдено багато артефактів людського походження. Але найдавніші радіовуглецеві дати, отримані з цієї стоянки, не мають сенсу, позаяк рослинні й тваринні види, пов'язані з ними, існували в Пенсильванії тільки в пізніші часи, коли клімат пом'якшився, і навряд чи могли втриматися там у часи зледеніння 16 тис. років тому. Тож залишається тільки здогадуватися, що зразки деревного вугілля із найдавніших шарів людського заселення містять післякловіське деревне вугілля, в яке просочився давніший вуглець. Найпереконливіший докловіський кандидат із Південної Америки — стоянка Монте Верде на півдні

Чилі, датована щонайменше 15 тис. років тому. Вона також видається багатом археологам дуже вірогідною, але їхній ентузіазм стриманий із огляду на всі попередні розчарування.

Якщо в Америці справді було докловіське населення, чому так важко довести його існування? Археологи розкопали сотні американських стоянок, чітко віднесених до періоду між 2000 і 11 000 р. до н. е., зокрема десятки клоівських стоянок північноамериканського Заходу, гротів у Аппалачах і стоянок на каліфорнійському узбережжі. В багатьох цих самих місцях нижче археологічних шарів, які недвозначно засвідчували людську присутність, було розкопано глибші та старіші шари, в яких знайдено безсумнівні залишки тварин — але жодних доказів присутності людини. Мізерність докловіських доказів в Америці різко контрастує із їхньою ряснотою в Європі, де сотні стоянок засвідчили присутність сучасних людей задовго до появи клоівських мисливців в Америці близько 11 000 р. до н. е. Ще більше вражають відомості з Австралії/Нової Гвінеї, де дослідження проводили в кращому разі вдсятеро менше археологів, ніж у самих тільки Сполучених Штатах. Ця дешиця археологів відкрила понад сотню безсумнівних докловіських стоянок, розсіяних по всьому континенту.

Перші люди, ясна річ, не перелетіли гелікоптером із Аляски до Медоукрофта і Монте Верде, перестрибнувши через усю проміжну територію. Прибічники докловіського заселення припускають, що протягом тисяч — ба навіть десятків тисяч — років докловіське населення було розрідженим або археологічно маловидимим з невідомих і безпрецедентних причин. Як на мене, це припущення ще менш правдоподібне, ніж імовірність того, що Монте Верде і Медоукрофт зрештою будуть переглянуті, як траплялося з іншими гіпотетично докловіськими стоянками. Мені здається, що якби в Америці справді були докловіські поселення, їх би вже давно виявили в багатьох місцях, і ми би навіть не сперечалися з приводу цього. Проте археологи досі не дійшли згоди в цих питаннях.

Однак хоч би яке тлумачення виявилось правильним, наше розуміння пізніх доісторичних часів Америки залишиться незмінним. Або люди вперше проникли в Америку близько 11 000 р. до н. е. і потім швидко її заселили, або ж перші поселенці з'явилися раніше (більшість прибічників докловіського заселення відносять його до періоду 15 тис. або 20 тис. років тому, зрідка — 30 тис. років тому, і мало хто всерйоз пропонує давніші дати); але вони лишалися нечисленними і непомітними або мали незначний вплив аж до 11 000 р. до н. е. В будь-якому разі із п'яти придатних до життя континентів Північна і Південна Америка мають найкоротший доісторичний період заселення.